

מוסדות
**דרבי
תורה**

בנשיאות מרן הגאון
רבי **אשר וייט שליט"א**

שיעור מרן הרב שליט"א

קונטרס שבועי

אגדה

חסירו רוע מעלליכם

הלכה

גדרי הצומות בישראל

פרשת דברים – חזון תשפ"ד

שנה כ"ה – קובץ ל"ה [תת"צ]

יד"ל ע"י מכון "מנחת אשר"

כל הזכויות שמורות

עריכה והוצאה לאור ע"י
מכון "מנחת אשר"

להפצת תורתו של
מו"ר הגאון רבי אשר וייס שליט"א

רחוב אהרון אשכולי 109
ירושלים

המען למכתבים:
ת.ד. 23170

Email: info@minchasasher.com

פרשת דברים - חזון

גדרי הצומות בישראל

הנה נתתי אל לבי לדרוש ולחקור בגדרי התעניות שמצינו בתורה, בחז"ל במנהגי ישראל ובעובדות שמצינו בדברי ימי עולם של חכמי הגמ', ומצאתי כל"ג תעניות, ורמז לדבר "גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך". וכל הצומות הללו מתחלקים לארבעה גדרים שונים שהם כארבעה אבות התעניות שהם: תשובה, ריצוי, אבילות וז' כ"ר.

ואבאר את יסודות הדברים והסתעפיותיהם.

א

תשובה

הגדר הנרחב ביותר היא תענית של תשובה, כי התענית סגולה היא גם לתשובה וגם לכפרת עון, ונביא בזה י"ח מקורות.

א. אבוהון דכולהו יום הכיפורים, וביום הקדוש והנורא הזה נצטוינו להתענות כדי לכפר עון, "והיתה לכם לחקת עולם בחדש השביעי בעשור לחדש תענו את נפשתיכם וכל מלאכה לא תעשו האזרח והגר הגר בתוכם. כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו" ויקרא ט"ז כ"ח – כ"ט).

ב. נהגו להתענות אף בערב ראש השנה כמבואר בשו"ע (או"ח תקפ"א ס"ב) וביו"ד (רי"ד ס"א) וגם תענית זו משום תשובה.

ג. נהגו חסידים ואנשי מעשה להתענות אף בעשרת ימי תשובה כמבואר ברמ"א שם.

ד. יום כיפור קטן. נהגו להתענות בערב ראש חודש, ופשוט הדבר שיום כיפור קטן מעין יום הכיפורים, ואף יום זה מסוגל לתשובה וכפרה. ומנהג זה מובא במגן אברהם (תי"ז סק"ג).

ה. תענית בה"ב. צום זה מקורו בתוס' בקידושין (פ"א ע"א ד"ה סקבא), ובשו"ע (או"ח סימן תצ"ב), ובמגן אברהם (שם סק"א) שמקורו בספר איוב שחשיש שמא

גדרי הצומות בישראל

חטאו בניו מתוך משתה ושמחה, ולכן נהגו להתענות בשני חמישי ושני ככלות ימי חג הסוכות וחג המצות שמא בא לידי עבירה מתוך שמחה יתירה. ועיין עוד סימן תקס"ח (סעיף ב' ברמ"א).

ו. חסידים ואנשי מעשה נהגו להתענות בימי השובבים שהם ששת הפרשיות הראשונות החומש שמות, כמבואר בשל"ה ועוד מספרי הקודש ומובא אף בביאור הלכה (סימן תקס"ו ס"ב ד"ה ויש) ואף ימים אלה מסוגלים לתשובה וכפרה כמבואר שם.

ז. נהגו אנשי חברה קדישא להתענות ביום ז' אדר, יום מותו של משה רבינו לכפר עון שמא לא נהגו בכבוד הראוי לאחד ממותי ישראל.

ובאמת איתא השו"ע (סימן תק"פ ס"א) דאחד הימים שראוי להתענות בהם משום שאירעו בהם צרות לאבותינו הוא ז' באדר יום מותו של משה רבינו, אך בלוח ארץ ישראל להגרי"מ טיקוצינסקי הביא שמנהג ארץ ישראל שאנשי חברה קדישא מתענים ביום זה, עי"ש.

ח. והנה איתא בשו"ע (או"ח סימן רמ"ט סעיף ג'):

"דרך אנשי מעשה להתענות בכל ערב שבת".

ומצינו ג' דרכים בביאור ענין תענית זה: א. הבית יוסף כתב כדי שיאכל סעודת שבת לתיאבון, ולכאורה יש לתמוה דאף בפסח לא אמרו (פסחים צ"ט ע"ב) אלא שאין לאכול סעודת קבע מחצות ואילך, ותימה היא להחמיר בערב שבת יותר מאשר בערב פסח דמבואר במשנה שתיקנו כדי שיאכל מצה לתיאבון. ב. בספר מגן אבות למאירי (הענין העשרים ושלושה) כתב שנהגו בימיהם לחזור בערב שבת על משנתם שלמדו בכל ימות השבוע, ולא היה זמן פנוי לאכול, והדברים חידוש גדול ואינם מתיישבים בלשון השו"ע שכתב דרך אנשי מעשה, ולפירוש המאירי אין זה ענין לחסידים ואנשי מעשה אלא לתלמידי הישיבות, וז"פ. ג. אך הנראה עיקר מה שכתב בכף החיים (שם ס"ק כ"א) בשם המקובלים שגם ערב שבת הוא זמן שמסוגל לתשובה וכפרת עון כמו ערב ראש חודש, ומשו"כ נהגו להתענות בו.

וכך נראה ממקור מנהג זה בירושלמי (תענית י"ב ע"ב) שם איתא דרבי יונתן נהג להתענות בכל ערב ראש השנה ורב אבון נהג להתענות בכל ערב שבת, ומדהסמיכו שני

גדרי הצומות בישראל

מנהגים אלה זה לזה והובאו בחדא מחתא מוכח שגדר אחד וענין אחד לשניהם, וע"כ שגם תענית זה משום תשובה וכפרה.

ובמשנה ברורה (רמ"ט ס"ק י"ח) כתב בטעם תענית זו כדי שיאכל סעודת שבת לתיאבון, אף שכתב (סימן ר"נ סק"ג) שערב שבת הוא זמן מסוגל לתשובה, וי"ל.

ומלבד כל אלה שהם בימים קבועים ועל הציבור המה, מצינו עוד תעניות יחיד שעניינם תשובה וכפרה משום המאורע.

ט – י. תענית חלום, כמבואר בשו"ע (סימן רפ"ח), ומקורו בברכות (ל"א ע"ב) שאם חלם חלום רע ונפשו עגומה עליו צריך להתענות בו ביום, ואפילו בשבת, ואם יתענה בשבת תענית חלום צריך להתענות תענית לתעניתו כמבואר שם. הרי לן שני תעניות שאף ענינם כפרת עון.

יא. חתן וכלה מתענים ביום חופתם, כמובא ברמ"א או"ח (סימן תקע"ג ס"א) ובאהע"ז (סימן ס"א ס"א). ומקור מנהג זה בשו"ת מהר"ם מיניץ (סימן ק"ט) ובשו"ת מהר"י ברונא (סימן צ"ג), וטעם המנהג משום שחתן ביום חופתו מוחלין לו כל עוונותיו (כמבואר בירושלמי מס' ביכורים פ"ג ה"ג, דף י"א ע"ב).

יב. החוטא צריך להתענות כדי לכפר עון, והלכה זו מצינו בדברי הרמ"א בג' מקומות: א. בשו"ע (או"ח סימן של"ד סעיף כ"ו) דהמחלל שבת בשגגה צריך להתענות ארבעים צומות. ב. ביו"ד (סימן קפ"ה ס"ד) מצינו כן לגבי הבא על הנדה. ג. וכך מצינו לגבי יין נסף (יו"ד סימן קכ"ג סכ"ו) שצריך להתענות ה' תעניות, עי"ש. ומקור הלכות אלה בספר הרוקח.

יג. וכך מצינו בהלכות תפילין (סימן כ"ז) במגן אברהם (ס"ק י"ז) לגבי מי שנתהפכו לו רצועות התפילין, ומקורו במועד קטן (כ"ב ע"ב), עי"ש.

יד. בספר תורה שנפל לארץ על כל בני הקהילה להתענות, וכן בתפילין שנפלו בלי נרתיקן, אלא שבתפילין רק זה שהתפילין נפלו מידו חייב להתענות, כמבואר במגן אברהם (סימן מ"ד סק"ה), עי"ש.

וביסוד הלכה זו שמתו אל לבי שנחלקו שני גדולי עולם, הדברי חיים (יו"ד ח"א סימן ק"ט) והאבני נזר (יו"ד ח"ב סימן שע"ה). לדעת הדברי חיים התענית משום שכאשר

גדרי הצומות בישראל

ספר תורה מתבזה אות היא מן השמים שמדת הדין שורה ועל הציבור לחזור בתשובה, ומשו"כ החמיר במעשה שהיה שספר תורה חולל ע"י נכרים שפרצו לביהכ"נ באישון לילה. אך האבני נזר נקט שענין התענית לכפר על עון ביזוי ספר תורה, ולפיכך הקיל כאשר ספר תורה נפל באונס ולא בפשיעה, עי"ש.

טו. ועוד מצינו בב"מ (ל"ג ע"א) דרב הונא ורב חסדא התווכחו בתורה, ורב הונא צם ארבעים צומות משום דחלשא דעתיה דרב חסדא, ורב חסדא צם ארבעים תעניות משום דחשדיב לרב הונא, עי"ש.

טז. וכעין זה מצינו בירושלמי (סוטה י"ט ע"ב) שרב מנא הורה שלא כהלכה במינקת חבירו, וצם כל אותו היום, עי"ש.

יז. ראש וראשון לחוזרים בתשובה היה אדם הראשון שצם ק"ל שנים לכפר עון עין הדעת, וכפי שאמרו חז"ל בעירובין (י"ח ע"ב).

יח. ועוד מצינו תענית משום תשובה ברבי אליעזר בן עזריה שפרתו יצאה ברצועה שבין קרניה (שבת נ"ד ע"ב), ובגמ' אמרו שפרת שכנתו היתה ומתוך שלא מחה בה נקראת על שמו, ובירושלמי (שבת סוף פ"ה, ל"ג ע"א): "א"ר חנניה פעם אחת יצאת והשחירו שיניו מן הצומות".

וכך מצינו ברבי יהושע (חגיגה כ"ב ע"ב):

"תניא, אמר רבי יהושע בושני מדבריהם, בית שמאי, אפשר, אשה לשה בעריבה, אשה ועריבה טמאין שבעה ובצק טהור, לוגין מלא משקין, לוגין טמא טומאת שבעה ומשקין טהורין, נטפל לו תלמיד אחד מתלמידי בית שמאי, אמר לו אומר לך טעמן של בית שמאי. אמר לו אמור, אמר לו כלי טמא חוצץ או אינו חוצץ, אמר לו אינו חוצץ. כלי של עם הארץ טמא או טהור, אמר לו טמא. ואם אתה אומר לו טמא, כלום משגיח עליך, ולא עוד, אלא שאם אתה אומר לו טמא, אמר לך שלי טהור ושליך טמא, וזהו טעמן של בית שמאי. מיד הלך רבי יהושע ונשתטח על קברי בית שמאי, אמר נעניתי לכם עצמות בית שמאי, ומה שתומות שלכם כך מפורשות על אחת כמה וכמה. אמרו: כל ימיו הושחרו שיניו מפני תעניותיו".

הרי שגדולי התנאים הרבו בצומות כדי לכפר עון עד שהושחרו שיניהם.

גדרי הצומות בישראל

הרי לן שמונה עשרה מקורות לתענית שענינו תשובה וכפרת עון.

ב

ריצוי

וגדר שני של תענית הוא תענית שבא כחלק מתפלה וריצוי של הקב"ה ובתשע מקורות מצינו גדר זה.

יט. מצינו שמתענים על כל צרה שלא תבא כהא דפ"ב ופ"ג במסכת תענית אם לא ירדו גשמים וכדו' דמתריעין ומתענים. וכך כתוב באריכות בשו"ע (סימן תקע"ה – תקע"ו).

ונראה לכאורה דכאשר בני ישראל צועקין להקב"ה ומבקשים ממנו צרכם ובאים לרצות פניו בתפלה ובצעקה ובתקיעת שופר מרצין פניו גם בצום. ועוד אמרו בתענית (י"ג ע"א) דבימים שבהם מתענים על הבצורת וכדו' עוסקים במילי דמתא עד חצות ואח"כ מתפללים, והקשו "איפוך אנא", ותירצו דיש להתפלל מתוך התענית דכתיב "ובמנחת ערב קמתי מתעניתי ואפרשה כפי אל ה'". ונראה מזה דהצום הוא סגולה לקבלת התפלה ולרצות פני עליון, ודו"ק.

ואף ששנינו במשנה (ט"ו ע"א) שהזקן שבהן אומר לפניהם דברי כיבושין ומוסר, מ"מ נראה דעיקר התענית לשם ריצוי הוא ולא לשם תשובה.

כ. ועוד מצינו צום של ריצוי והוא תעניתם של אנשי מעמד שמתענים משני עד חמישי בשבת ומתפללים כדי שיתקבלו קרבנות אחיהם ברצון (תענית כ"ו ע"א), הרי לן עוד צום של ריצוי.

ועיין עוד (שם כ"ז ע"ב):

"תנו רבנן אנשי משמר היו מתפללין על קרבן אחיהם שיתקבל ברצון, ואנשי מעמד מתכנסין לבית הכנסת, ויושבין ארבע תעניות: בשני בשבת, בשלישי, ברביעי, ובחמישי. בשני – על יורדי הים, בשלישי – על הולכי מדברות. ברביעי – על אסכרא שלא תיפול על התינוקות, בחמישי – על עוברות ומיניקות וכו'". (ועי"ש בביאור הגר"א).

גדרי הצומות בישראל

הרי לן להדיא דמתענין מתוך תפילה ובקשה לעורר רחמי שמים.

ועיין עוד בירושלמי תענית (פ"ב ה"ב, ט' ע"א) "מיכן אמרו המתפלל ואינו נענה צריך תענית". הרי שהתענית סגולה לקבלת התפילה.

כא. ועוד מצינו (שמואל ב' י"ב) שדוד המלך צם והתענה כשחלה בנו והתפלל לה' שירפאהו, וכך מצינו בשו"ע (סי' תקע"ח ס"א) "כשם שהציבור מתענים ומתפללים על צרתם כך כל יחיד מתפלל ומתענה על צרתו" כגון שחלה בנו או אסור בבית האסורים עי"ש. ולכאורה גם תענית זו ריצוי הוא, אף שאפשר שיסוד גדרו תשובה, שהרי אמרו תשובה תפלה וצדקה מעבירין את רוע הגזירה, נראה יותר דענין הצום ריצוי הוא כפשטות הלשון מתפלל ומתענה הרי שהתפלה מלווה בתענית לרצות ולחנן פני עליון כמבואר.

כב. והנה רבים נוהגים לצום ביום חופת ילדיהם ומקור מנהג זה בדרכי משה (או"ח סי' תק"פ) שכן נהג מהר"ש מאוסטרייך, ונראה דצום זה של ריצוי הוא וההורים מתפללים שהקב"ה יתן לילדיהם חיי נחת ואושר ויראו דורות ישרים, דלא מצינו שמוחלים עונות ההורים, ונמצא שתענית החתן ותענית אביו שני ענינים הם, והבן.

כג. נהגו בני ישראל להתענות כאשר יצאו למלחמה. כך כתב החיי אדם (כלל קנ"ה סעיף ג', והובא במשנה ברורה סימן תרפ"ו סק"ב) דמשום כך מתענים בתענית אסתר כי ביום י"ג אדר שבו נלחמו באויביהם התענו, וכך אנו נוהגים לדורות.

ומקור הדברים במכילתא (בשלח מסכתא דעמלק פרשה א'):

"מחר אנכי נצב, מחר נהיה עמכם מעותדים ועומדים על ראש הגבעה כמשמעו דברי רבי יהושע. רבי אלעזר המודעי אומר מחר נגזור תענית ונהיה מעותדים על מעשה אבות".

ועוד שם:

"ויהי ידיו אמונה עד בא השמש, מגיד שהיו בתענית דברי רבי יהושע".

הרי שאף לשיטת רבי יהושע היה משה שרוי בתענית.

גדרי הצומות בישראל

הרי שמושה רבינו התענה כשיצאו להלחם בעמלק, וכך נהגו בי"ג אדר בימי מרדכי ואסתר.

ונראה ברור דגם תענית זה להרצות פני האדון שינחילם עטרת נצחון ולא ידעו שוד ושבר במלחמתם.

כד. ועוד יש צום של ריצוי כהא דר' זירא צם ק' תעניות שישכח את התורה שלמד בבבל כשעלה לא"י ועוד צם שר' אלעזר יאריך ימים (ב"מ פ"ה ע"א), ועוד אמרו שם על רב יוסף רבה שצם צומות רבים שלא תיפסק התורה מזרעו ומזרע זרעו עי"ש. הרי שהצום סגולה שיתקבלו תפילותיו ובקשותיו, ונראה שזה מגדר הריצוי, דכל המבקש מהקב"ה לעשות צרכיו סגולה לו לרצות פני עליון בצום.

כה. וכך מצינו במרדכי ואסתר שגזרו תענית בשעת צרה לבטל גזירת המן ואחשוורוש, וגם דברי הצומות וזעקתם נועדו לרצות פני עליון שיתקבלו תפילותיהם ולבטל מעליהם גזירות קשות ואכזריות של מבקשי נפשם.

כו. וכן נראה דזה הביאור במה שאמרו (גיטין נ"ו ע"א) דר' צדוק התענה מ' שנה שלא יחרב בית המקדש.

כז. ועיין עוד בירושלמי (כלאים מ"ב ע"ב) דרב יוסי צם שמונים תעניות ור"ל צם שלש מאות שיראו בחלומם את ר' חייא, ודו"ק בכ"ז.

ג

אבילות

ארבעה תעניות שונות יש שיסוד גדרן משום אבילות.

כח. ד' צומות שתיקנו נביאים משום חורבן בית מקדשנו ותפארתנו ככתוב (זכריה ח' י"ט):

"כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי צום השביעי וצום העשירי יהיה לבית ישראל לששון ולשמחה ולמועדים טובים".

ותיקנו בהם תענית משום אבילות על חורבן בית המקדש.

גדרי הצומות בישראל

ואף שכתב התשב"ץ (ח"ב סימן רע"א) דרק צום תשעה באב הוי משום אבילות אבל שאר ג' הצומות לאו משום אבילות הם, באמת נראה פשוט דכל ד' צומות גדר אחד הם ביסודם, והנביא זכריה בחדא מחתא מחתינהו לכולהו, אלא שבט' באב החמירו טפי משום שהיה סוף החורבן ובו נשרף ההיכל בראשונה ובשניה, וכונת התשב"ץ אינו אלא דדיני אבילות לא מצינו אלא בת"ב. אך אף לשיטתו מסתבר דגדר הצום בכל ד' הצומות יסודו משום אבילות, שהרי הנביא בחדא מחתא מחית לכולהו והוא הולך ומתנבא שצומות אלו עתידים להיות לששון ולשמחה מכלל דהיום אינם אלא ליגון ולאבל, כך נראה ברור.

ועוד דבאמת מצינו בדברי רבותינו הראשונים דכל הד' צומות דין אחד וגדר אחד להם, הרמב"ן בתורת האדם כתב דמתקנת נביאים כל הד' צומות נאסרו בכל חמישת העינויים, אלא שבזמן בית שני הקילו בשאר הצומות עי"ש, ובתוס' ישנים מגילה ה' ע"ב כתבו היפך הדברים דהנביאים לא תיקנו בכל ארבעת הצומות אלא צום, וכלישנא דקרא "צום הרביעי וצום החמישי וכו'", ורק בחורבן בית שני תקנו להחמיר טפי בת"ב משום שתכפו בו הצרות, ואסרוה בה' עינויים עי"ש. ומ"מ מדברי שניהם למדנו דביסוד התקנה לא חילקו בין צום לצום ודין אחד וגדר אחד לכולם.

ומשום כך נראה פשוט דכל הני ד' צומות משום אבילות הם, וכך כתב גם התוספות יו"ט רפ"ד מתענית עי"ש.

כט. ועוד מצינו צום דאבילות ביום שמת בו אביו דמבואר (בסי' תקס"ח סעיף ז' – ט') שמתענה בו עי"ש בכמה סעיפים, וברור דסיבת התענית משום אבילות הוא על אביו שמת, דמלבד אבילות מה ענין יש ביום זה.

אך לכאורה יש לעיין בזה, דבלקט יושר (ח"ב עמוד צ"ח ענין א') הביא בשם רבו בעל תרומת הדשן שענין התענית ביום שמת בו אביו הוא משום שריע מזליה, ועוד דבכל שנה ושנה ביום שמת בו אדם חוזרים ודנים אותו, עי"ש. ולפי"ז אפשר דענין התענית משום תשובה או משום ריצוי כלל אותם המובארים לעיל. אך בספר חסידים (סימן רל"א) כתב דכיון שאב ובנו כגוף אחד המה, יום זה שמת בו אביו יום צער הוא, ומדבריו למד שתענית זו משום צער ואבילות הוא, וכך פשטות הדברים.

גדרי הצומות בישראל

ל. ימים שאירעו בהם צרות ופורענות לישראל כמיתת צדיקים ושריפת ס"ת וכדו' שמתענים בהם כמבואר בסימן תק"פ, וגם הם משום אבילות ואף שאין האבל חייב בתענית, מ"מ כל הני תיקנו בהם תענית משום אבילות.

ובאמת לא מסתבר לומר דכל הני ימים שאירעו בהם צרות לישראל ריע מזליה, דלא מצינו כן אלא בתשעה באב וביום שמת בו אביו, ורחוק לומר כן בכל אותם הימים.

לא. ובספר שופטים (כ' כ"ה – כ"ו) במלחמה שבין שבט בנימין לבני ישראל כתוב:

"ויצא בנימן לקראתם מן הגבעה ביום השני וישחיתו בבני ישראל עוד שמנת עשר אלף איש ארצה כל אלה שלפי חרב. ויעלו כל בני ישראל וכל העם ויבאו בית אל ויבכו וישבו שם לפני ה' ויצומו ביום ההוא עד הערב ויעלו עלות ושלמים לפני ה'".

הרי שלאחר המפלה במלחמה ואחרי שנפלו ארבעים אלף איש מבני ישראל (וכמבואר שם בפסוק כ"ב שנפלו עוד עשרים ושתים אלף) ישבו ובכו וצמו.

ואף תענית זו לכאורה היה ביטוי לצערם ואבלם על עם ה' שנפלו בחרב.

והנה החתם סופר (שו"ת או"ח סימן ר"ח) כתב דלא מצינו תענית באבילות, וכל צום אינו אלא משום תשובה וכמ"ש הרמב"ם (בפ"ה ה"א מהל' תעניות) לבאר כל ענין התענית בהני ד' תעניות:

"יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהם כדי לעורר הלבבות לפתוח דרכי התשובה ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב שנאמר והתודו את עונם ואת עון אבותם".

וכונת החת"ס פשוטה דהלא האבל בעצמו אינו מצווה להתענות על אביו אמו ושאר קרוביו, הרי שאין הצום קשור לאבילות.

אך באמת גם החת"ס חכך בזה עי"ש, ולדידי נראה יותר דאף דלא תיקנו צום באבל, מ"מ חזינן בכל הנ"ל דיש שאדם מתענה באבילותו, ומשו"כ נראה באמת כנ"ל דיש גדר צום דאבילות וכל הני משום אבילות הם, ואפשר דבאבל לא תיקנו כן משום דהוי ז' ימים וא"א להתענות שבעה ימים, ודו"ק.

גדרי הצומות בישראל

אמנם אמת נכון הדבר דכאשר הצרות פוקדות אותנו ואנו מתאבלים, עלינו לחזור בתשובה וכמ"ש הרמב"ם (פ"א ופ"ה מהלכות תעניות), אך מ"מ נראה דטעם התעניות משום אבילות, ותכלית התעניות לפתוח הללבות בדרכי התשובה, ודו"ק בדקות הענין.

ונראה ראייה לדרכנו גם מן הירושלמי (ראש השנה פ"ג ה"ד, ט"ז ע"ב) שם נסתפקו אם תשעה באב הוי תענית ציבור או לא, והנידון הוא אם אומרים בתשעה באב כ"ד ברכות שאומרים בתענית ציבור על הבצורות. ופירשו שם גם הקרבן העדה וגם הפני משה שנסתפקו אם תשעה באב משום אבילות הוא או כשאר תענית ציבור שעיקרו תפילה ובקשה ואומרים בו כ"ד ברכות בתפילה, עי"ש.

הרי לן בפשטות הסוגיא דודאי יש תענית של אבילות.

ד

זכר

וגדר רביעי הוא צום של זכר.

לב. ומצינו גדר זה בתענית אסתר וכמו שכתב הרמב"ם שם הלכה ה' "ונהגו כל ישראל בזמנים אלו להתענות ובי"ג באדר זכר לתענית שהתענו בימי המן שנאמר דברי הצומות וזעקתם". הרי דתענית אסתר זכר הוא לתענית שהתענו בזמן המן וזה כל ענינו.

אמנם שמתני אל לבי דאף דלכו"ע הוי תענית אסתר זכר מ"מ נראה דנחלקו הראשונים אם הוי זכר לתענית או זכר לנס. דהרמב"ם כתב דהוי זכר לתענית שהתענו בזמן המן, אבל הר"ן בתענית (י"ח ע"ב) כתב בשם הראב"ד דתענית אסתר הוי זכר לנס, והר"ן כתב שם ליישב בד"ז מה דמתענים בתענית אסתר הלא יום שמחה הוא "יום ניקנור" ונכלל במגילת תענית ואיך יתענו בו, אלא דשאני תענית אסתר משאר הצומות דכיון דהוי זכר לנס אין קפידא אם הוא מתענה ביום זה, אך באמת אסור להספיד בו עי"ש. הרי דכתב דתענית אסתר הוי זכר לנס ולא זכר לתענית שהתענו בימים ההם, ונראה בשיטתו דלעולם אין עושין זכר לתענית ולא מצינו אלא שיעשו זכר לנס כדי להודות לשמו הגדול ית'.

אמנם נראה פשוט דאין עושין תענית זכר לנס בעלמא דמה ענין תענית אצל נס ולא מצינו בשום מקום שיעשו זכר אלא במה שדומה לענין הנס, כגון בנר חנוכה שהוא זכר

גדרי הצומות בישראל

לנס שנעשה בפח שמן שבנר, או במשתה ושמחה בפורים, אבל למה יתענו זכר לנס. אלא נראה פשוט אף בשיטת הראב"ד וסייעתו דרך משום שגם בימי מרדכי ואסתר התענו ומשו"כ מתענים גם היום זכר לנס שהתענו בו אבותינו, ולפי"ז נראה טפי דלא נחלקו בזה הרמב"ם והראב"ד, ולכו"ע סיבת התענית הישירה הוא זכר לתענית שהתענו אבותינו בעת ההיא אך סיבתו הראשונית דהיינו הסיבה שעשו זכר לתענית הוא משום דהוי זכר לנס.

וראיה לדרך זה יש מלשון הרא"ש בתענית (פ"ב סי' כ"ד) שכתב "ומה שנהגו להתענות בשלשה עשר באדר וכו' שנקהלו ועמדו על נפשם למלחמה ובקשו רחמים וגם הוא מעיקר הנס" וכ"כ גם בפ"ק (סי' א') והביא שם את שיטת ר"ת דמקור לצום תענית אסתר בריש מס' מגילה "זמן קהילה לכל היא" עי"ש, הרי דעושין זכר למה שנקהלו ועמדו על נפשם בתפלה והוא מעיקרי הנס.

וכ"כ גם הלבוש (סי' תרפ"ו סעיף ב'):

"וקבלוהו עליהם לחובה ולתענית ציבור לכל דבר משום שבו נקהלו בימי מרדכי ואסתר להלחם ולעמוד על נפשם והיו צריכים לבקש רחמים וסליחות ותחנונים ומסתמא היו מתענים בו ביום וכו', ומפני שאנו מקיימים ימי הפורים לזכר אותו הנס ג"כ צריכין אנו לעשות כמותם בענין התענית והסליחות והתחנונים, כי אם את הטוב נקבל ואת הרע לא נקבל בתמיה".

הרי דמתענים זכר לתענית כיון שעושים זכר לנס והנס והתענית כרוכים יחד מן השמים, ודו"ק בזה.

ויש לעיין לפי כ"ז, דהנה כתב הרמב"ם (פ"א הי"ד מהל' תעניות) דביום התענית לא יהיה שמח וטוב לב אלא דואג ואונן, ואפשר דאין זה אלא בתענית שהוא משום צרה כמו שכתב הרמב"ם שם אבל בתענית אסתר שאינו משום צרה ואבל אלא משום זכר לנס אפשר דאין מצוה להיות בו דואג ואונן, ואף שאומר תפלת עננו בתענית אסתר אין בזה סתירה דכיון שיושבים בתענית יש לעורר רחמי שמים ע"י תעניותינו והרחמן הוא יושיענו מכל צרותינו אבל כיון שאינו יום צרה ואבל אפשר דאין מצוה להיות בו אונן ודואג, וצ"ע.

גדרי הצומות בישראל

וחידוש כתב הריטב"א במגילה (ה' ע"ב) דבתענית אסתר לא שייך לומר לא מקדים פורענותא דאינה משום פורענות אלא משום תשובה, עי"ש. אך נראה דאין מדבריו סתירה לעיקר דברינו דכבר כתבתי דכל הצומות כולם יש בהם ענייני תשובה, ועיקר כונתו דאין בו משום אבילות וצער. וע"ע במאירי תענית (י"ח ע"א) דתענית אסתר שמחה יש בו, עי"ש. ועיין עוד במגן אבות להמאירי (ענין שלשה ועשרים) דתענית אסתר "תענית של שמחה היא" ועוד כתב שם "דיש בו סרך תפלה ופרסום הנס מביא ליתן בו הודאה ושבח לבורא ית' על הנסים ועל הגבורות", עי"ש.

לג. ומצינו עוד תענית שהוא משום זכר, והוא תענית בכורים בערב פסח, שכתבו התוס' בפסחים (ק"ח ע"א ד"ה רב שישת) שנהגו להתענות בערב פסח ומקורו במס' סופרים (פכ"א ג') עי"ש.

ואף בתענית זו מצינו ב' סגנונות, דהרא"ש (שם פ"י סימן י"ט) כתב דהוי זכר לנס, אבל ראיתי בספר כל בו (פרק נ"ח) שכתב דבכורי ישראל בארץ מצרים היו מקריבין קרבנות לעבו"ז וכשנגאלו ממצרים התענו כדי לכפר על עונם וזכר לאותו תענית בכורים נהגו הבכורים להתענות גם בזמנא"ז. הרי דמצינו גם בתענית בכורים בע"פ ב' דרכים בראשונים אם הוי זכר לנס או זכר לתענית כמו שמצינו לגבי תענית אסתר. ונראה דגם בתענית בכורים מסתבר כמו שכתבנו לגבי תענית אסתר דשני דרכים אלו ממקור אחד הם נובעים.

אמנם אחר הדקדוק בלשון הכל בו ראיתי שיש להסתפק בכונתו דז"ל:

"ונהגו לפדות הבכורות בערבי פסחים, וכ"כ ה"ר דוד ב"ר לוי ז"ל שמא היה מנהגם בזה לפי שפדאם ה' ממכת בכורות, ובירושלמי נזכר שמנהגם היה שהיו מתענים הבכורים בערב פסח, וכבר ראה הרב הנזכר טעם מכת בכורות לפי שהיו כומרי עבו"ז שלהם כפי מנהג הקדום שהיתה העבודה בבכורות ואפשר שהמנהג היה אף באומות ואפשר שהרבה היו מבני ישראל בזמן ההוא מן החוטאים כמו שהתנבא עליהם הנביא וכו', ואעפ"כ המקום חס עליהם והצילם, ולכך ציוה עליהן לפדותן".

וצ"ע בכונתו אם בא בזה רק לבאר הטעם למנהג שפודין את הבכורים או שבא גם ליתן טעם למנהג שהביא מן הירושלמי שהבכורים מתענים בערב פסח (ומסתמא כונתו למסכת סופרים, וצ"ע).

גדרי הצומות בישראל

והנה ברור דכל הני גדרי צום קשורים זב"ז וכאילו כרוכים ירדו מן השמים וכשמתענים כשאין יורדין גשמים חייבים לשוב בתשובה מתוך תעניתם, וכן בתענית של ד' צומות של אבילות ענין התענית הוא לפתוח לבבנו בתשובה וכמ"ש הרמב"ם בהלכות תעניות, ואף בתענית אסתר שכל כולה זכר גם כן יש לשוב בתשובה כמו שכתב הריטב"א. הרי שלעולם יש קשר בין צום לתשובה, אך מ"מ נראה דביסוד גדרן ד' גדרים שונים הם אף דבכולם יש לשוב בתשובה ע"י התענית, ודו"ק בכ"ז.

הרי נתברר דתענית אסתר ותענית בכורים גדר אחד להם, אך בפועל לפי מנהג העולם לא הרי זה כהרי זה, ובעוד כולם מתענים בתענית אסתר, מנהג העולם לסיים מסכתות והבכורים משתתפים בסיום ואוכלים ושותים כיד המלך, ולכאורה תימה הדבר.

ובאמת מצינו בתשובה מאהבה (ח"ב סי' רס"א וח"ג סי' שע"ו) שמחה נגד מנהג זה, וכתב דאף מי שבאמת סיים מסכת לפי סדר לימודו בערב פסח ראוי לו לדחות את הסיום ליום אחר כדי להתענות בערב פסח, והתבסס על תשובת מהר"ם מיניץ (סימן קי"ט) שכתב דרשאי אדם לסיים מסכת להשאיר עד סוף המסכת לעת הכושר, והני נמי ראוי לו לדחות את הסיום לזמן אחר ולהתענות בערב פסח. וכתב שבצעירותו שאל את רבו הנודע ביהודה ואת הגר"ח פישלס, עי"ש.

אך כבר נתפשט המנהג בכל מקום שאכן עושים סיום מסכת והבכורים אוכלים ושותים, כך כתב הגרעק"א (מכת"י סימן ל"ד), בספר יוסף דעת להגאון בעל שואל ומשיב (יו"ד סי' שע"ט) ובמשנה ברורה (ת"ע סק"י), עי"ש.

ולבי אומר לי דהמנהג בדורות האחרונים שלא להתענות בתענית יחיד, אף אלה המפורשים בשו"ע, וחזינן שלא נהגו תענית חלום, ויש רבים שאינן מתענים ביארציי"ט (יום שמת בו אביו ואמו), ובצוואת הגרעק"א ביקש בילדיו שלא יתענו ביום מותו אלא יעסקו בתורה כל היום, וגם לא חזינן לרבנן קשישאי שיתענו כשיש חולה בביתו, ואפשר דכעין זה נהגו להקל גם בתענית בכורים, שאינה תענית לכל אחד אלא לבכורים בלבד.

אך מכיון שלא תענית בכורים דומה להניא אוחרי, שהרי כל הבכורים חייבין ביום מסויים ואין זה כשאר תענית יחיד, משו"כ נהגו לסיים מסכת, ודו"ק בכל זה.

גדרי הצומות בישראל

לד. ועיין עוד סנהדרין (ס"ג ע"א) דבי"ד אין טועמין כלום ביום שדנו אדם להריגה ולמדו זאת מדכתיב "אל תאכלו על הדם" ועיין ברמב"ם (פי"ג ה"ד מהלכות סנהדרין) ובמגיד משנה שם דהוי מה"ת, עי"ש.

ויש לעיין בתענית זה מה טעמו וענינו. אפשר שהוא משום תשובה, ועל הבי"ד להרהר בתשובה שמא טעו בדין וח"ו שפכו דם נקי, אפשר שעליהם להתפלל שמותו של זה יכפר עליו ומתענים משום ריצוי. ואפשר שעליהם להצטער על מות אדם מישראל בחטאו ותענית של אבילות היא. ואנחנו לא נדע סוד ה', אך מ"מ מצינו בזה תענית.

אך באמת נסתפקתי אם מותר להם לשתות, דלשון הרמב"ם הוא "אסורים לאכול כל אותו היום", ומשמע לכאורה דמותר להם לשתות, ולשון הגמ' "אין טועמין". ובברכות (י' ע"ב) דרשו מפסוק זה שלא יטעום לפני שמתפלל, ולהלכה מקילין בשתיה. אך אין כל הכרח ששתי הלכתא אלה בחדא מחתא מחתינן להו. ומ"מ אפשר שאין זה גדר תענית כלל, ואין האיסור אלא באכילה ולא בשתיה, ועדיין צ"ע.

ובאמת פשוט מטעם אחר שאין זה גדר צום ותענית כלל, דלא אמרו אלא דלאחר שגמרו את דינו להריגה אסור להם לטעם אבל מותר להם לאכול ולשתות טרם נגמר הדין. ודבר זה מבואר במס' מגילה (י"ד ע"ב) דאם דנים את האדם בחולו של מועד, שאסור להתענות בו ויש בו מצות ושמחת בחגך אוכלין ושותים כל היום וגומרין את דינו סמוך לשקיעת החמה, וכך כתב הרמב"ם (שם ה"ה), הרי לן דאין האיסור אלא לאחר שגמרו את דינו, וע"כ שאין זה ענין כלל לצום ותענית.

ולאחר שביארנו ממקורות רבים שיש אכן ד' גדרים חלוקים ביסוד גדרי הצומות, נראה עוד לענ"ד דבאמת כל הנחלים הולכים אל הים, וכל הצומות גדר אחד משותף לכולם, והוא הצער, דאעפ"י שעל האדם להיות שרוי בשמחה, וטוב לב משתה תמיד, מ"מ יש זמנים שבהם עליו להיות שרוי בצער, וישנם אירועים שבגינם עליו לצער עצמו, וזה הצד השווה שבכל התעניות כולם.

השב בתשובה על החטא שבידו עליו להצטער, וכן המתאבל על קרוביו, וכך גם הבא להתחנן ולרצות פני עליון עליו להצטער שמא אינו ראוי והגון, אך מ"מ נראה שאכן ד' גדרים מסויימים יש בענין זה וככל החזיון הנ"ל.

הסירו רוע מעלליכם

הסירו רוע מעלליכם

(הפטרה לשבת חזון)

"חזון ישעיהו בן אמוץ אשר חזה על יהודה וירושלם"
(ישעיהו א' א').

חזון זה קשה הוא ומן הקשות שבפרשיות התוכחה, ותיקנו חכמים לקרוא פרשה זו בשבת שלפני תשעה באב.

הנה נתבונן בדברי הנביא, ונבין על מה חרי האף הגדול הזה.

ראשית נשים על לב שדברי התוכחה הם בעיקר על העושר והגזל, חוסר החמלה והרחמים לעני לדל ולחסר הישע. אין הנביא מוכיח את ישראל בפרשה זו על קדושת השבת וטהרת הלב. אלא על המצוות שבין אדם לחבירו.

"למדו היטב דרשו משפט אשרו חמוץ שפטו יתום ריבו
אלמנה" (שם פסוק י"ז).

"כספך היה לסיגים סבאך מהול במים" (שם פסוק כ"ב).

הרשע והחמס, עיוות הדין והמשפט הן הם שהיו בעוכרינו.

ועוד זאת:

"שריך סוררים וחברי גנבים כלו, אהב שחד ורדף שלמנים
יתום לא ישפטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם" (שם פסוק כ"ג).

כל עוד השרים והשופטים, מנהיגי העם ישרים המה אף אם יפרע העם, יש תקוה לאחריתם ויש שכר לפעולתם, הלא במוקדם או במאוחר ראשי העם ומנהיגיו יענישו את הרשעים, יוכיחו את התועים אחריהם, ומלך במשפט יעמיד ארץ.

לא כן כאשר ראשי העם שריו ושופטיו השחיתו דרכם, ואף בארזים

הסירו רוע מעלליכם

נפלה שלהבת, אין תקוה לאחריתם ואין שכר לפעולתם ואין להם תקנה אלא בנתיצה.

וכבר כתב רבינו הקצות החושן (בהקדמה לשב שמעתתא) בביאור מה בין אנשי סדום שדינם נחרץ ונאבדו מן העולם לאנשי גבעה בסיפור הפלגש, הלא מצד עצם המעשים וגנותם אלה כאלה חטאו ופשעו במעשי רשע והתעללות בזולתם, ואלה כאלה השחיתו את דרכם וקלקלו אורחותיהם, ולמה אפוא נגזר על סדום גזירת כליה ונבלעו באדמה ואבד זכרם, ואנשי גבעה נענשו במגפה, אך מ"מ היתה תקוה לאחריתם.

וכתב הגאון להסביר דאנשי סדום חוקקו חוקי רשע ומיסדו את הרשע והזנות. לא זו בלבד שקלקלו אורחותיהם אלא אף חוקקו חוקי רשע שהן הם חוקי סדום ועמורה, ולפיכך לא היתה תקוה לאחריתם ולא שכר לפעולתם.

ולא כן אנשי גבעה, אף שרשעים היו והתאכזרו לזולתם, מ"מ חוקיהם חוקי צדק היו ומשפטיהם ישרים. כל עוד יש לאומה משפטים ישרים ושופטים הגונים, יש תקוה לאחריתו ויש סיכוי שישובו בתשובה ויטיבו אורחותיהם, ומשום כך נענשו וכופר עונם, עי"ש.

וכך גם בזמן חורבן הבית, מוכיח הנביא את ישראל וזועק במר לבו ובאהבה מגולה, "שריך סוררים וחברי גנבים כלו אהב שחד ורדף שלמנים יתום לא ישפטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם".

ב

חזון ישעיהו בן אמוץ

הנה בשבת קודש שלפני תשעה באב קוראים אנו בהפטרה את חזון ישעיהו שיש בו תוכחה קשה למנהיגי ישראל והמוניו, ויש לעיין בטעמו של מנהג זו.

ונראה דהנה כתב הרמב"ם בהל' תעניות (פ"ה ה"א):

הסירו רוע מעלליכם

"יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות, שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב שנאמר (ויקרא כ"ו) והתודו את עונם ואת עון אבותם וגו'".

ודקדק החת"ס (שו"ת או"ח סימן ר"ח) מלשון הרמב"ם דד' צומות לא משום אבילות המה אלא משום תשובה. אך אני הקטן והדל כתבתי במק"א (מנח"א חידושי תורה על המועדים ח"ב סימן ל"ו) דודאי פשיטא לן דד' צומות משום אבילות המה והלכות רבות נאמרו בהם כדי שלא יסיח דעתו מהאבילות. אמנם כאשר מעלים אנו על לבנו את חורבן בית מקדשנו ומתאבלים עליו, עלינו גם לתקן את המעוות ולחזור בתשובה על מנת לכפר עון. והלא אף האבל על מתו מצווה לחזור בתשובה וכמ"ש הרמב"ם (הל' אבל פי"ג הי"ב): "כל מי שאינו מתאבל כמו שצוו חכמים הרי זה אכזרי, אלא יפחד וידאג ויפשפש במעשיו ויחזור בתשובה". והדברים נכונים שבעתיים כאשר מתאבל האדם על ירושלים והמקדש. הרי אמרו חז"ל (ירושלמי יומא ד' ע"ב) "כל דור שאינו נבנה בימיו מעלין עליו כאילו הוא החריבו".

והדברים מבהילים בעומק הדין. כל דור שלא זכה לבנין המקדש נושא באחריות לחורבן, שהרי לא על ביהמ"ק שנחרב לפני אלפי שנים בלבד אנו מתאבלים אלא אף על הבית שלא נבנה בימינו, ולפיכך אכן מתענין אנו כדי לפתוח הלבבות בדרכי התשובה כמ"ש הרמב"ם.

וכתב אדונינו המהרש"א בבכורות (ח' ע"ב) שכ"א יום שבין י"ז בתמוז לתשעה באב מכוונים כנגד כ"א יום שבין ר"ה להושענא רבה, וכשם שהימים שבין ראש השנה לסוכות יש בהם ממדת הדין ומסוגלים לכפרת עון, כך גם הימים שבין י"ז בתמוז לת"ב יש בהם ממדת הדין ואף המה ימי תשובה סליחה וכפרה.

והמהרש"א פירש לפי דרכו מה שהביאו סבי דבי אתונא לפני רבה בב"ח

הסירו רוע מעלליכם

שני ביצים, שחורה ולבנה, רמז להני תרתי כ"א יום, שהרי זמן הבשלת הביצים כ"א יום הוא, והביצה השחורה כנגד כ"א ימי אבילות שמי"ז בתמוז לת"ב כדרך האבלים ללבוש שחורים, והביצה הלבנה כנגד כ"א ימי הכפרה שבחודש תשרי ע"ש הכתוב "אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו", עי"ש.

הימים האלה לא ימי אבילות בלבד הינם, אלא אף ימי התבוננות, תשובה ותיקון המעשים, שהרי אם מעלין עלינו כאילו החרבנו את ביהמ"ק עלינו לחזור ולבנותו.

ומשו"כ נהגו לקרוא את חזון ישעיהו כדי לחזור בתשובה ולתקן את המעוות.

ג

חזון ישעיהו בן אמוץ (ב)

הנה פרק זה שקוראים בשבת שלפני תשעה באב הוא הפרק הראשון שבספר ישעיהו שכל כולו תוכחה ונחמה, וקוראים פרק זה לפני תשעה באב כדי שיתנו אל לב סיבת החורבן ועל מה לשוב בתשובה.

ואם כל חטאת לפי דברי הנביא היא תרדמת השיגרה וחוסר ההתבוננות. "ידע שור קנהו וחמור אבוס בעליו ישראל לא ידע עמי לא התבונן". וא"כ בודאי ראוי להתבונן היטב בדברי הנביא בפרק זה.

ולכשנתבונן נשים לב שאין הנביא מוכיח את העם על המצוות שבין אדם למקום אלא על המצוות שבין אדם לחבירו, הנביא ישעיהו בן אמוץ שואג כארי ומוכיח את העם על הגזל, העושק, השוחד ועיוות הדין, חוסר הרחמים והחמלה של העם ושל מנהיגיו.

"כספך היה לסיגים סבאך מהול במים. שריך סוררים וחברי גנבים כלו, אהב שחד ורדף שלמנים יתום לא ישפטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם" (שם פסוק כ"ב כ"ג).

הסירו רוע מעלליכם

והנביא מסיים את דבריו "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה". הצדק והיושר, והצדקה והחסד הן הם אבני היסוד בשלימות האדם והאומה.

וכפי הנראה ממקראי הקודש הקפידו בני אותו הדור הקפדה יתירה במצוות שבין אדם למקום. הביאו קרבנות רבים וכמאמר הנביא "למה לי רב זבחיכם יאמר ה' שבעתי עולות אילים וחלב מריאים ודם פרים וכבשים ועתודים לא חפצתי". דקדקו בשמירת שבת ויו"א, וכמו שאומר הנביא: "חדש ושבת קרא מקרא לא אוכל און ועצרה חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי היו עלי לטרח נלאיתי נשא".

הרבו בתפילה, אלא שאומר הנביא:

"ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם גם כי תרבו תפלה
אינני שמע ידיכם דמים מלאו".

כי אין הקב"ה חפץ בעבודה שבין אדם למקום כאשר אין הצדק והמשפט, היושר והחמלה נר לרגלנו ואור לנתיבותינו.

ונדמה כאילו בימינו נאמרו הדברים, כאילו הנביא ישעיהו עומד ברחובה של עיר ואלינו דבריו מכוונים.

ב"ה גדל לנו דור מפואר של עמלי תורה ומדקדקים במצוות, אך צריך עדיין עבודה גדולה ותיקון גדול בכל המצוות והמידות שבין אדם לחבירו, ובעיקר בישרות בעניני הממון, בושה תכסה פנינו כאשר אנשי שלומינו צדיקים וחסידים נוהגים בעקמימות בנזקי שכנים כאשר תחזנה עינינו בבתי הדין דבר יום ביומו, לומדי תורה מרבים ריב ומדון ומלבינים איש את פני רעהו, כאשר משרתי ציבור רודפי בצע ושלמונים וכאשר מתעלמים אנו משעוותם של אלמנות ויתומים.

מי יתן ונזכה ליישר אורחותינו ולדבוק במידותיו של הקב"ה וללכת בדרכיו ברחמים ובחמלה, ובכך נזכה לישועת עולמים ולבני בית המקדש במהרה בימינו אמן.

נר זיכרון

לעילוי נשמת

הרה"ח משה בן
מוה"ר יוסף דוד ז"ל
נלב"ע כ"ז סיון תשמ"ז

מרת מלכה מחלה בת
הר"ר מרדכי זיסקינד ז"ל
נלב"ע ג' אייר תשס"ו

ת.נ.צ.ב.ה.

הונצח ע"י בנו ידידנו עוז
הר"ר דוד הגר הי"ו
לום אנג'לס

